WEISZ ATTILA*

A TORDAI REFORMÁTUSOK TEMPLOMAI A 17. SZÁZADBAN: EGYHÁZFALVA ÉS ÓTORDA

Kulcsszavak: *Egyházfalva, Erdély 17. század építészete, gótizálás, Ótorda, református templom, reneszánsz vár, Torda topográfiája*

1. Előadásomban az ótordai református templom mellett csak nyomokban fennmaradt erősségről, a templom jelentős, de ma már alig érzékelhető kora újkori átalakításáról és a Tordába 1602-ben beolvasztott Egyházfalva teljesen eltűnt templomáról lesz szó.¹ Bár az épületek jobbra középkori eredetűek, most kora újkori történetükről beszélek, és néhány olyan körülményről, amely pontosíthatja a mai Torda topográfiájáról alkotott képünket.

Az ótordai református templomról nem is olyan régen, 1996-ban megjelent posztumusz művében néhai Entz Géza még azt állította, hogy kialakítása a koldulórendi épületekre emlékeztet, mégis az a Tordán a 13. század legvégén emlegetett johanniták temploma.² Néhány évvel azelőtt, 1993-ban már ugyancsak néhai kollégánk, Wolf Rudolf 17. századi forrásokkal bizonyította, hogy az épületet a 14–16. században az ágostonos remeték bírták.³ Adatait az 1993-ban elhunyt Entz Géza már nem vehette figyelembe. Újabban sikerült bizonyítani, hogy a templom a 14. század utolsó évtizedeiben épült, az ágostonos remeték számára.⁴

* WEISZ Attila, dr. (1975), művészettörténész, a kolozsvári Művészet és Design Egyetem tanársegéde. Kutatási területe Erdély és Magyarország középkori és újkori művészetének története. Fontosabb munkái: *Hoffmayer Simon tordai oltára*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, II (XII)2007. 36 p.; *Az újotordai református templom XVIII–XIX. századi emlékei – néhány adat Kövecsi János és mások pályájához* = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület. Marosvásárhely–Kvár, 2011.; *Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai* = *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SÁRKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011.

1 E tanulmány román nyelven is megjelent: WEISZ Attila: *Bisericile reformate de la Turda Veche și Bisericanii în secolul al XVII-lea* = *Studii de istoria artei. Volum omagial dedicat profesorului Nicolae Sabău*. Coord. Vlad ȚOCA et alii. Argonaut, Cluj-Napoca, 2013. 140–155.

2 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1996. 61–62.

3 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Bev., jegyz. WOLF Rudolf. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1993. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1.) 15–16. L. még *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crisana și Maramureș*. Coord. Adrian Andrei Rusu. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000. 271.

4 WEISZ Attila: *Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai* = *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SÁRKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2011. 19–38.

Az ágostonos kolostor működéséről 1553-as az utolsó adatunk, a reformáció elsöpörte az intézményt.⁵ A kolostor temploma, mely Erdély legnagyobb koldulórendi épületei közé számított, egyike a történelmi Magyarország máig álló két ágostonos templomának (a bártfai, ma ferences templom mellett).⁶ A hajdani ágostonos kolostor épülete szinte teljesen eltűnt, és csak sejtjük, hogy a templomtól délre állott a kvadruma.⁷ Ez az együttes, annak ellenére, hogy 1553-ban, vagy kevéssel utóbb a kolostor megszűnt, kulcsszerepet játszott a 17. századi Torda lakóinak védelmében és egyházi életében is, hiszen templomától délre alakul ki a helyiek által csak „kastélynak” titulált vár, a templom pedig az 1670-es évektől újra istentiszteleti helyé fog válni.

Mivel a fordulatos történetű együttes ma szinte semmit sem mutat a 17. századi részleteiből, nem csoda, hogy korunk művészettörténet-írása gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta.⁸ A kolostorból származó kora-újkori együttes két fő részre tagolódtott, s ezeket célszerű külön-külön, a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket elkülönítve tárgyalni.

2. Vizsgáljuk meg először a védelmi rendeltetéssel együtt járó „problémahalmazt”. A várra vonatkozó legjobb forrásunk egy 1734-re keltezhető, a bécsi Kriegsarchivban fennmaradt, soha ki nem viteleztett átépítési tervrajz (1. kép).⁹ Eszerint a trapézos alaprajzú vár északi kurtináját maga a templomtest alkotta, melyet egy toronnyal hosszabbítottak meg, a déli kurtina két végén egy-egy rombusz alaprajzú torony állt, a nyugati és keleti oldalfalakat helyenként kiszögellésekkel alakították. Nyugaton, a ma is álló délnyugati torony közelében volt az erősség kaputornya. Orbán Balázs illusztrációi még megörökítették ezeket a részleteket (2. 3. kép).¹⁰ Talán a délnyugati tornyot ábrázolja Téglás István egy rajza (4. kép).¹¹ A kaputornyot 1928-ban Debreczeni László még lerajzolta, ma csupán az alapfalaiból látszik egy kevés (5. kép).¹² A tordai „kastély” jellegzetes reneszánsz erősség volt, nem igényes terv alapján kivitele-

5 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I-II. Kivonatokban közléteszi és a bev. tan. írta JAKÓ Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 5187, 5190 regeszták.

6 Bártfáról: Stanisław A. SROKA: *Ágoston-rendi kolostor Bártfán*. Történelmi Szemle, LIV(2012), 3. sz. 411–420.

7 WEISZ: *i. m.* 23–24.

8 Legújabbban: Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis, Bp.–Kvár, 2003. 67. A vonatkozó irodalom gyakorlatilag Orbán Balázs megállapításait ismételve (ORBÁN Balázs: *Torda városa és környéke*. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1889. 330–343).

9 Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604. Keltezésről (illetve az ugyanakkor keletkezett, s ugyanazon, egyelőre ismeretlen hadmérnök által rajzolt újtordai átépítési tervről) I. WEISZ: *i. m.* 23., lásd a 31. jegyzetet is! A várak modernizálásának oka (vagy legalábbis a tervek elkészítéséhez) a Habsburg Birodalom és a Porta között 1735–1739 közt kiújuló konfliktus volt.

10 ORBÁN: *i. m.* 332, lásd a helyszínrajzot is a 334. oldalon.

11 Téglás István-hagyaték, 51. füzet (1912), 42. Ezúton is köszönöm dr. Bajusz Istvánnak a Téglás-hagyaték tanulmányozásának a lehetőségét.

12 Debreczeni László-hagyaték, Debreczeni László vázlatkönyvei, 1928, 74. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban EREL).

zett nagyszabású vár, inkább csak a szükségletek hatására kialakított védelmi építmény, melyre valóban illet a *kastély* kifejezés eredeti *váracska* (*castellum*) jelentése.¹³

A „kastélyból” mára nem sok maradt: a templomtól kb. 70 méterre délre, egy 5–6 méter magas védőfal részlete, melynek nyugati végéhez egy rombusz alaprajzú, ma teljesen feltöltődött védőtorony csatlakozik, s ebből a templom irányába folytatódó nyugati fal csonkjá (e két fal a Szedilek-udvart határolja). Ebből még kevesebb látszik, mert felemésztették a 19–20. századi építkezések.

A déli fal van a legjobb állapotban, s a déli oldalán levő telekről, ahol legalább 4 méterrel alacsonyabb (!) a feltöltődés, tanulmányozható annak több, mint 10 méter hosszúságú szakasza, illetve a telek sarkán álló torony is (6. kép). A 80–90 cm vastag falak törtkőből épültek, szabálytalanságukat a fal felső részén egy kvádersorral egyenlítették ki, tömítésként pedig téglas cserépdarabokat alkalmaztak. A saroktorony szabadon álló sarkaiban is fennmaradt néhány kváder, ám innen szemmel láthatóan kibányászták a „jó” köveket. A kváderek származhatnak a romos ágostonos kolostorból, lehetnek római kövek, de készülhettek akár a vár számára is. A várfal rendeltetését néhány kézi tűzfegyverre méretezett lőrés jelzi. A falkorona (mai) keleti felső sarkában, a szomszéd ház tűzfala mellett ismeretlen rendeltetésű, de biztosan a várfalhoz tartozó, kváderekből kialakított, kb. 120 cm széles, fülkeszerű beugrás figyelhető meg.

Mint sok tordai történeti épületben, a várban is számos újra felhasznált faragványt lehet azonosítani. A Szedilek-udvar nyugati szomszédjának pincéjében a kaputorony alapozásából jellegzetes, fecskefarkas formájú gerenda-félszű, hatalmas római kváder maradt fenn „eredeti” pozícióban. A déli kurtinafal felső részén egy római dombormű jobb oldali töredéke látszik, melyen csupán egy erősen megkopott vízszintes osztótagozat és egy szakállas, fejfedős fej vehető ki (a mű halotti tort ábrázolhatott).¹⁴ A fal jobb oldali, alsó szakaszában egy értékes gótikus faragvány, egy körtetagozatos, horony- és hengertagpáros borda illesztési felülete látszik, máltai kereszthez hasonló illesztési jellel. A kitűnő állapotban fennmaradt borda profilja alapján 14. századi, bizonyosan az ágostonos kolostorból származik: a szentély boltozat-indításánál is ez a profil figyelhető meg. Egy csorbulás alapján feltételezhető, hogy a bordát nemcsak a kötőanyaggal, hanem javításra utaló vaskapoccsal is illesztették.

Mit tudunk a „kastély” koráról? Kaputornya az 1616-os (azóta eltűnt) évszámot viselte, építéséhez írott forrásokat is társíthatunk.¹⁵ A munkálatokat Vermes János (több ízben városbíró – 1606, 1607, 1609, 1613, 1615, 1618 – és szenátor) ügyelte fel.¹⁶ A déli fal is hordozott feliratot: *Ez két bástya közfalával edgyüt az kapuig fundamentumából épült meg Bálintfi Zsigmond hadnagyságában. Anno 1678 és 1679-ben* (szintén eltűnt).¹⁷ E falak építését medgyesi

13 A kastély szó terminológiai problémáira vonatkozóan alapvető: KOPPÁNY Tibor: *A castellumtól a kastélyig*. Művészettörténeti Értesítő XXIII(1974), 4. sz. 285–299.

14 Nem szerepel a tordai római faragványok eddigi legteljesebb katalógusában: Mihaela SĂLĂȘAN: *Artele plastice la Potaissa*. Teză de doctorat. Cluj, 2008. Kézirat.

15 ORBÁN: i. m. 335, a munkálatokról uo., 339. Wolf Rudolf szerint (i. m. 16–17) 1615-ben épületfát gyűjtenek, majd 1616-ban nekifognak az építkezésnek (uo. 33).

16 WOLF: i. m. 33.: *Melly erősségnek mind az építésében, mind penigh annak utána az bennvaló igazgatásban való gondviselését bízták ő kegyelmek Vermes uramra ...*

17 ORBÁN: i. m. 334. A felirat talán a ma is álló tornyon lehetett a Téglás-rajz alapján. A Camil Mureșan által a déli kurtinán emlegetett 1608-as felirat tévedésnek tűnik: Camil MUREȘAN: *Monumente istorice din Turda*. Meridiane, Buc. 1968. 24.

Német Kőmíves Mátyás vezette.¹⁸ Mivel minden fontos alkotóelem évszámokkal keletkezett, a datálás sem kellene problémát jelentsen. Mégis elgondolkodtató az a tény, hogy a Bethlen Gábor-kori kaputorony több, mint hatvan évvel korábbi a vár déli tornyainál és védőfalánál, s jogos kérdés, hogy nem csatlakozott-e esetleg egy korábbi, késő középkori várfalhoz, mely a mai erősség előzményeként működött volna?

A korábbi vár hipotéziséhez két szempont figyelembe vétele megkerülhetetlen: **1.** Tordának a Kolozsvár felőli Újtorda nevű városrészében áll a biztosan középkori eredetű várfallal övezett református templom, és a másik, ótordai, főtéri templomot is övezte egy megerősített cinteremfal,¹⁹ tehát szükség esetén a 16. században ezeket (is) használhatta a város lakossága, így a korban emlegetett erősségeket lokalizálni nem egyszerű. **2.** 1601-ben, Báthory Zsigmond fejedelem negyedik visszatérésének egyik tragikus következményeként a Désre visszahúzódtott Basta zsoldosai rajtaütöttek Tordán, ahol szinte mindenkit fölkoncoltak. Az újtordai várba húzódtott embereket, élükön Csipkés György bíróval a várba betörő hajdúk mind egy szálig lemészárolták. Szamosközi István több feljegyzésében is szól az eseményekről, melyek folyamánként Újtorda városrész elnéptelenedett, és csak 1619-ben sikerült Bethlen Gábornak ide telepítenie református vallású gyalogosait, közös nemeslevelet adva nekik.²⁰ Ezzel Újtorda levált Tordáról, s korábban unitárius temploma reformátussá lett.

Torda város levéltárának immár több évtizedes hozzáférhetetlensége okán, csupán a közölt forrásokra hagyatkozva, nem dönthető el egyértelműen, hogy az ótordai kastélynak létezett-e késő középkori előzménye. A legkorábbi adat a tordai kastélyról 1541-es, ám nem derül ki belőle, hogy az ótordairól vagy az újtordairól van-e szó.²¹ Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy az ekkor még működő kolostort védművekkel látták volna el, hiszen már a 15. század végétől több magyarországi (pl. Keszthely stb.) és ezen belül erdélyi kolostor is rendelkezett védelmi építményekkel (Kolozsmonostor, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, bár ezek megerősítése más-más történelmi körülmények között történt), de mindez csupán lehetséges analógia és nem bizonyíték.

18 WOLF: i. m. 60: 1678 3 Martii. Szegődtük meg az castélynak kőmivességére Szász Medgyesen lakó Német Kőmíves Mátyást kézbe adással. Vastagsága az kőfalnak fél öll. szélességítől, hosszától adtunk den. 60, itelt, italt illendőképpen, hatodmagával, minden személyre edgy nap edgy ejtel bor.

19 Az ótordai római katolikus templomról könyvészettel lásd Attila WEISZ: *Biserica Romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică I. Ars Transsilvaniae* 18(2008). 75–108. Az újtordai templomról uő.: *Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 183–196. (A továbbiakban: WEISZ 2011)

20 Újtorda lakosságának újratelepítését részletesen tárgyalja: ORBÁN: i. m. 142–147; Kiss Andrei: *Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea.* Potaișsa I(1978). 75–92; WOLF: i. m. 7; Kiss András: *Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében = Uő: Források és értelmezések.* Bukarest, 1994. 143–161. Bár a források nem fogalmaznak egyértelműen, Újtorda lakosságának lemészárlása a Bethlen Gábor-féle letelepítő- és adományozó irat szövege alapján minden bizonynyal jobbra az újtordai vártemplomban történt, lásd ORBÁN: i. m. 142–145. Nyilván, folyhattak harcok a város más pontjain is.

21 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* I. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875. 70.

Vizsgálódásunk fontos kérdése, hogy az 1601-es események miért nem érintették annyira súlyosan Ótordát? A városnak ez a része viszonylag hamar talpra állt, 1603-ban újra indítja a város protokollumait, igaz, a városi tanácsba tizenkét szenátor helyett már csak hatot választottak.²² Ugyancsak 1603-ban (kelekezése nem egyértelmű, 1608–1612 között is keletkezhetett) már új szabályzatot alkottak a várban való együttélési normákról. Ha a szabályzatot minden kétséget kizáróan az ótordai kastélyra vonatkoztathatnánk, az nyilvánvalóan legalább 1601 elé keltezné az építését. Wolf Rudolf, a tordai régiség legkiválóbb ismerője azonban (Orbán Balázssal szemben) úgy vélte, hogy a szabályzatot az újtordai várra értették.²³

Az elbeszélő források is csupán a homályt sűrűsítik. Szalárdi János, aki Siralmas magyar krónikáját 1662 táján írta, tudni vélte, hogy az ótordai *templom* északi falát Basta zsoldosai ágyúkkal a bent levőkre rontották. Kérdés, hogy Szalárdi mennyire megbízható, hiszen mindezeket I. Rákóczi György fejedelem ótordai építkezéseinek bevezetőjeként mondja el, s könnyen tévedhetett (akár szándékosan is), az újtordai történeteket Ótordára helyezve.²⁴ Az minden esetre bizonyos, hogy az *újtordai* templom középkori falai épek, míg az *ótordai* templom szentélyét a 17. században ki sem javították, tehát elképzelhető, hogy Szalárdi igazat állít. Szalárdi kortársa, Bethlen Farkas csupán annyit ír, hogy a tordaiak a templomokba húzódtak be.²⁵ Bár jó fél évszázad múltán beszéltek a történelekről, feltűnő, hogy vár helyett templomokat emlegetnek. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Kolozsvár felől érkező hajdúk Újtordát rohanták meg, s a város más részeiben csak kisebb pusztítás történt, aminek hamar véget is vetett a közelben táborozó Báthory Zsigmond egy különítménye. Az események után több mint két évszázaddal író Csipkés Elek 1823-ban befejezett *Torda nemes város statútumai* c. műve szerint az ótordai várba húzódók sikeresen védekezve távol tartották a hajdúkat.²⁶

A régészeti feltárások sem segítenek a tordai kastély építési idejének pontos meghatározásában. Az ótordai református templom 2010-es, csak rövid jelentésből ismert ásatása idején a templom déli fala mellett közvetlenül előkerült egy 1604-es évszámú kályhacsempe-csoport, fiait a véreből tápláló pelikán ábrájával.²⁷ A kályhacsempék jelölhetnének akár egy fűthető kamarát is (az említett szabályzatban vannak ilyesmire utalások), ám úgy néz ki, hogy csupán egy feltöltés során kerültek oda.

Mindezek fényében kijelenthető, hogy az ótordai kastély 1616 előtti kelekezését, a kutatás jelen állása szerint csupán a fentebb elősorolt körülmények valószínűsítik, de biztosan nem állíthatjuk. Szaniszló Zsigmond naplója alapján 1685-ben adományokat gyűjtöttek a kastély javítására, melyet 1690-ben egy tatár csapat is megtámadott, akik fejszével próbálták a templom kapuját bevágni; az ostromlók a kapitánynak fizetett 100 arany, s a többieknek szánt 600

22 WOLF: *i. m.* 17.

23 A szabályzat első publikálása (az ótordai kastély bemutatásába illesztve): ORBÁN: *i. m.* 336–338. Modern kiadása: WOLF: *i. m.* 25–27. Wolf véleménye: *uo.* 16.

24 SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*. Kiadja SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp. 1980. 294. Szalárdi, I. Rákóczi György kancelláriájának titkára 1661 után talán túlságosan megszépítette az előző évtizedeket.

25 Wolffgangi de BETHLEN *Historia de rebus Transilvanicis*. Tomus quintus, hunc recognovit, supplevit, praefatione ac indice instruxit Josephus Benkő, Cibinii, 1789. 60–63.

26 BICSOK Zoltán: *Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézírata 1823-ból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 229) 47.

27 <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2011/cd/index.htm>. Hozzáférés: 2011. 06. 10.

tallér átadása után távoztak.²⁸ A vár katonai szerepének Tiege dán zsoldosainak 1706-os tordai „fellépése” vetett véget, akik lerombolták falait, hogy ne kerülhessen kuruc kézre.²⁹ Az 1734-es helyreállítási terv, akárcsak a hasonló újtordai is, mint említettük, csupán terv maradt.³⁰

Orbán Balázs óta a szomszédos sókamaraházról makacsul él az a vélemény, hogy az, vagy annak magva eredetileg a vár északnyugati bástyája lett volna. Ezt a téveszmét számos körülmény cáfolja. A kamaraházat 1524-ben, tehát még az ágostonos kolostor működésének az idején említik, s így a két intézmény nyilván nem keveredhetett (mi több, ekkor a kamaraház épülete már két gótikus építési fázison túl volt).³¹ A kamaraház bejáratai a várból kivezető irányokba néznek. Az 1580-as évek végén Báthory Zsigmond fejedelem reprezentatív céllal bővítette a házat – nehezen tudnánk megmagyarázni, hogy miért a város kastélyának tornyával tette volna mindezt, s nem a fiskális tulajdonban levő épülettel.³² Ám a legjobb érv Orbán tévedésével szemben mégis az 1734-es terv (1. kép).

3. Az 1570-es évekre Torda lakossága szinte kizárólag unitáriussá lett, átvette a régi plébániatemplomokat, és Kolozsvár meg Dés mellett a korban Torda is az antitrinitarianizmus erdélyi központjai közé tartozott. Biztos adatok nem igazolják az akkorra Tordával már összenőtt, de közigazgatásilag még különálló Egyházfalva lakosságának valószínűleg református a vallását.

Egyházfalva az aradi káptalan birtokaként tűnik fel 1391-ben, egy, már a 12. században kialakult Torda melletti birtoktest részeként, amely – annyi más Torda környéki egyházi birtokhoz hasonlóan – a só-adminisztrációból származó haszon miatt lehetett fontos.³³ A reformáció és az aradi káptalan megszűnése után a falu valószínűleg fiskális birtok lett, 1602-ben pedig Tordának adományozták.³⁴

A falu templomát nem említették a középkorban. A később számos kézen átment, 1986-ban városrendezés címén lebontott, kőkerítéssel is övezett templomról csupán néhány archív felvétel árulja el, hogy félköríves szentélyű, tornyos, nem túl nagy méretű épület volt a mai Városháza (volt Vármegyeháza) előtti téren (7. kép). A templom középkori eredetére nézve egy biztos fogódzónk van: az 1649-es esperesi vizitáció 12 forintos büntetés terhe alatt kötelezte a híveket a falképek bemeszeltetésére.³⁵

28 SZANISZLÓ Zsigmond *Naplói (1682–1711)*. Közzéteszi TORMA Károly. Történelmi Tár XII(1889). 261, 508, 720.

29 SZANISZLÓ: *i. m.* Történelmi Tár XIII(1890). 321.

30 Az újtordai vár 18. századi átépítéséről I. WEISZ 2011. Az építkezéshez készült, kivitelezetlen, ugyanazon hadmérnök által rajzolt, publikálatlan tervrajz: MOL, S 84 No 0091.

31 A sókamaraházról újabban: VASS Erzsébet: *A tordai sókamaraház*. In: *Acta 1998 (Aluta 22, Acta Hargitensia 5)*. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 1998. 39–58; Horațiu GROZA: *Un monument de arhitectură medievală: palatul voievodal din Turda*. Acta Musei Napocensis 45–46/2(2008–2009). 233–251 és uő: *Palatul voievodal din Turda in documente medievale și moderne*. Acta Musei Napocensis 47/2(2010). 109–122.

32 A dési sókamaraházról hasonló források vannak.

33 Középkori adatok Egyházfalváról: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. V. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1913. 701–702.

34 WOLF: *i. m.* 6. Az adomány hamar trójai falónak fog bizonyulni a tordai unitáriusok számára.

35 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózái munkái*. S. a. r. S. SÁRDI Margit. Akadémiai–Balassi, Bp., 1992. 38.

Nem tudjuk, Egyházfalva templomát mikor szerezték meg a reformátusok, a legkorábbi vonatkozó adat Báthory Gábor fejedelem 1608-as adománya, aki kisebb vagyont, évente 500 darab kőst utalt ki Egyházfalva lelkészének³⁶ (1614-ben ezt az adományt Bethlen Gábor, 1637-ben pedig I. Rákóczi György erősítette meg).³⁷ Báthory Gábor ezt az adományt 1610-ben a tordai dézsma negyedével is megtoldotta a pap és a tanító számára (a dézsma kvártája később számos ellentét forrása lett).³⁸ Megjegyezzük, hogy ekkor az egyházközség már az egyházfalvi-tordai névvel tűnik fel.

A fejedelmi adományok nyilván az unitáriusok tordai pozíciójának a gyengítésére irányultak. 1634-ben I. Rákóczi György a város aranyosi malma egyik köve után járó, már megszőkött szombati vámot adományozta az egyházfalvi iskolának (1656-ban ezt fia is megerősítette).³⁹ 1635-ben az idegen bor korcsmároltatásának vámját szétválasztotta a fejedelem az egyházfalviak kérésére, hogy a reformátusoktól származó borvám már őket illesse.⁴⁰ Ezt a vámot ugyanis korábban az unitáriusokkal közösen szedték egy közös harang költségére, ám mivel a reformátusok számára közben harangot öntetett a fejedelem, nem volt már szükség a közösködéssre. 1640-ben I. Rákóczi György az egyházfalvi kurátorok házait is mentesítette a beszállásolás alól.⁴¹

A fejedelmek nemcsak adományokkal látták el az egyházfalvi parókiát, hanem épületeinek karbantartását is szorgalmazták: 1627-ben Bethlen Gábor a parókia minden hívét, városlakót, nemest és sóvágót egyaránt a templom, a cinterem és a parókiaépület gondozására kötelezte,⁴² s ezt 1631-ben I. Rákóczi György, 1656-ban pedig II. Rákóczi György is megerősítette.⁴³

4. A számos adomány, a református fejedelmek gondoskodása vezetett oda, hogy az egyházfalvi-tordai reformátusok a város főterén emelkedő nagyobb, reprezentatívabb és 1553 óta üresen álló ágostonos templom átvételére törekedtek. Ehhez a fejedelmi támogatást könnyen megszerezhették, hiszen így szimbolikusan is felemelkedett, a város központjába költözött az addig kültelkinek tekintett református egyházközség. A fejedelmi segítség pedig nem is késett: I. Rákóczi György felvállalta a templom helyreállításának a beindítását. Hogy ebben az unitáriusok iránti ellenszenve is szerepet játszott, az 1634-es kijelentéséből is világos: „*az egyházfalvi orthodoxa ecclesia*” hívei „*vadnak ennyen mint húségték az unitaria religión levők.*”⁴⁴

Szalárdi János I. Rákóczi György építkezéseit sorolva rögtön a Farkas utcai templom helyreállítása után említi a tordai templom kijavítását: „*Tordán is a kamara mellett a melly öreg egyház a kastélyban levő, Basta György idejebeli romlásban az ott való szegény lakosok bele szorultván s az éjszak felől való oldala lövéssel rájok rontatván és a bele szorult szegény lakosnép fegyver-*

36 Ótordai Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: OREL), letétben az EREL-ben, II/1. Nem csak kuriózumként említhető, hogy Bethlen István 1630-ban az újtordai papnak hasonló, 500 kősből álló évi adományt juttat.

37 OREL, II/3, II/9, I. még ORBÁN: i. m. 347.

38 OREL, II/2.

39 OREL, II/7, II/14.

40 OREL, II/8.

41 OREL, II/10.

42 OREL, II/4.

43 OREL, II/5, II/15.

44 WOLF: i. m. 15.

*re hányatván, attól fogva pusztában állott vala, annak is romlását felépítettvén, mind tornyostól szépen héjazat alá vetette, tornyába egy szép harangot öntetett és helyeztetni parancsolt vala, méltatlan dolognak állítván, hogy a maga háza ablaki alatt az isten háza olyan pusztaságban tartatnék.*⁴⁵ A maga háza nyilván a sókamaraház. A fejedelem kezdeményezte munkálatokat, mint láthattuk, a harangról szóló adat 1635 tájára keltezi, s ha Szalárdi konkrétan nem is említi, a fejedelmi patrónus célja nyilvánvalóan az épület református templomként való helyreállítása volt.

Úgy vélhetnénk, hogy ezzel a templom rögtön kulcsrakész lett, s nincs több megoldandó művészettörténeti probléma, ám az egyházközség levéltári adatai teljesen mást mutatnak. A reformátusok szinte csak két évtizeddel később, 1653-ban vásároltak a parókia számára főtéri épületet,⁴⁶ s 1655-ben meg 1657-ben legációs (kéregető) leveleket fogalmaztak a templom javításának érdekében, tehát az átköltözésről még szó sem lehetett I. Rákóczi György idejében, Szalárdi rajongó sorai ellenére. Az 1655-ös legációs levél még pusztá templomról beszél,⁴⁷ s az 1657-es levélből néhány konkrétumról is értesülünk.⁴⁸ A templomnak csak egyik részét szeretnék, mint írták, helyreállítani, így a diadalív befalazásával a szentélyt leválasztották a hajóról. 1656-ra készült el a tető, tehát Szalárdi vonatkozó adatát óvatosan kell kezelnünk, s elképzelhető, hogy a későbbi javításokat is visszavetítette idősebb Rákóczi György nosztalgikusan felidézett uralkodásának idejére. 1657-ben a falak még romosak voltak, s a boltozat is be volt omolva. Szó van egy kialakult és kifaragott kőszószékről is, amit azonban pénz híján nem tudtak megvásárolni. Az 1658 utáni több éves erdélyi hadiállapot nyilván nem kedvezett az építkezésnek, ezért befejezését inkább a hetedik évtized első éveire keltezzük. 1671-re már biztosan megtörtént az átköltözés is, hiszen ekkor az egyházközség egy, a templommal szomszédos telket kívánt megszerezni iskolának.⁴⁹ A liturgikus eszközök feliratai is hasonló dátumot határoznak meg: az utolsó tárgy, amelyet még az egyházfalvi eklézsia rendelt meg, egy 1649-es ezüstkányér, míg az első „tordai” felirat 1697-es, egy középkori részletekkel is rendelkező aranyozott ezüst kelyhen, amit ekkor vásárolhattak.⁵⁰

Kevés maradt ránk az ótordai templom igen fontos 17. századi helyreállításából. A harang elveszett, a valószínűleg még középkori eredetű torony 1862-ben összedőlt, a templom pedig a 19. sz. elején alacsonyabb boltozatot kapott. Ma csupán a szentély és hajó közötti fal áll, egy, mai formájában 19. századi ablakkal a tengelyében (8. kép). A falkutatás alapján az ablak eredetileg magasabb volt (a 19. század eleji boltozat kettévágta), s csúcsívesen záródott (legalábbis az a kevés, ami látszik belőle a mai padlástérben), a 17. század erdélyi gótizálás újabb példájaként.⁵¹

45 SZALÁRDI: *i. m.* 294.

46 OREL, II/12.

47 OREL, II/13.

48 OREL, II/16.

49 OREL, II/18.

50 Téglás István hagyaték, 39. füzet, 22, 128.

51 Az erdélyi gótizálás legismertebb példái a Farkas utcai templom boltozatának Rákóczi-kori újjáépítése (KOVÁCS: *i. m.* 24.), és a brassói Fekete-templom újjáépítése az 1689-es nagy tűzvész után (ZIEGLER BÁLINT Ágnes: *A brassói evangélikus főtemplom (Fekete templom) 18. századi újjáépítése*. Doktori disszertáció. Bp., 2012. Kézirat). E tekintetben sokat ígérőnek tűnnek, de akár 19. századiak is lehetnek a romos egeresi Bocskay-kastély vagy a csíkszeredai Mikó-vár kápolnájának csúcs-

1682-ben újabb, azonosítatlan munkálatok folytak a templomon egy eltűnt felirat szerint.⁵² Egy, ma a padlástérben található, de a 19. századi boltozat megépítése előtt még a templomhajó belsejéhez tartozó, medaillonba komponált, feketével festett felirat értelmében 1726-ban is dolgoztak a templomon (9. kép).⁵³ Ekkoriban volt az egyházközség lelkésze Abacs (Bánffyhungyadi) Márton.⁵⁴ Úgy tűnik, hogy akkor készült a falkorona festett késő reneszánsz fríze is, amely egy kazettás mennyezethez tartozhatott, s amelynek – többek között – Nagyenyeden (ref. templom) meg Újtordán ismerjük párhuzamait.

Történetünk epilógusához tartozik, hogy a felhagyott egyházfalvi templomot az 1690 utáni megváltozott viszonyok közepette, 1721-ben Christoph Prezner sókamaraispán a Tordán megtelepedő pálosoknak juttatta, akik több változtatást is végrehajtottak az épületen.⁵⁵ II. József rendeletei után a templom megint üresen maradt, később a tordai magyar evangélikusok kis közössége vásárolta meg.⁵⁶ Az evangélikusok a 19. század elején átalakításokat hajtottak végre az épületen, melyeket a kolozsvári főtéri evangélikus templom is inspirált. Az evangélikusok a 20. század közepe táján mondhattak le az épületről, amit – állítólag – időlegesen egy neoprotestáns felekezet használt.⁵⁷ A hatóságok 1986-ban bontatták le a templomot, hogy előkészítsék a helyét egy máig befejezetlen, kulturális funkciójú épületnek.

A valószínűleg középkori eredetű egyházfalvi templom maradványai már régészetileg is megfoghatatlanok. A „kastélynak” a református templom melletti telkek árnyékos végeiben málladozó maradványai és a templom mai állaga alig idézi a fontos koraujkori, reneszánsz vagy éppen gótizáló stílusú munkálatokat. Ezért egy módszertani tanulssággal zárnám a mondanómat: az erdélyi régiség tanulmányozója sok esetben kényszerül a műtárgy képi vagy írott források által kivetített árnyképével dolgozni, míg más esetekben helyszíni/restaurátori kutatások olyan emlékeket tárnak fel, amelyeket hiába nyomozunk az írott forrásokban. E két

íves ablakai (ld. BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp. 1985. 223. kép, illetve Szőcs János: *A Mikóvár története*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2005. 77–79, lásd a 11 o. illusztrációját is.). A témáról alapvető: KOPPÁNY Tibor: *Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben = Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10) 451–461.

52 Orbán: i. m. 341.

53 Szövege: ANNO / 1726 / TISZTELETES HUNYADI MARTON GONDOSSA/GA ALTAL NEMZETES SOLYMO/SI FERENCZ CURATOR ES / ... BELENYESI / ... [IDEJEK]BEN

54 Hunyadi Abacs Mártonról: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1977. 45.

55 A templom pálosoknak való juttatásáról: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára*. 1868. XI. Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvárt, 1868. 20. Pálos adatok: *Documenta Artis Paulinorum. A Magyar rendtartomány monostorai*. Anyagát gyűjtötte GYÉRESSY Béla. Bp. 1975–1978. (Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X, XIII, XIV) III. 35.

56 ORBÁN: i. m. 327; KÖVÁRI László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Bp. 1892. 263–264.

57 A kolozsvári evangélikus püspökség levéltára sajnos hozzáférhetetlen, így a templom evangélikus periódusának történetéről nem állnak rendelkezésünkre új adatok.

véglet között egyensúlyozva kell tovább alakítanunk az erdélyi művészet történetének kirakós-játékát.

CALVINIST CHURCHES OF TURDA FROM THE 17TH CENTURY: BISERICANI AND TURDA VECHÉ

Keywords: *architecture of Transylvania in 17th Century, Protestant church, Bisericani, Renaissance castle, Gothicizing style, topography of Turda, Turda Veche*

The Calvinist (reformed) church of Turda Veche (part of today's Turda) was built at the end of the 14th century for the monks of the Augustinian order, who left the town because of the Protestant reform after 1553. On the southern side of the abandoned church was built a Renaissance castle with two corner/towers on the southern side (1677–1678) and a gate-tower on the western side (1616), the northern side of the fortification was the church. Today from the castle with a trapezoidal shape remains just the south-western corner-tower and the nearby walls. The Calvinist community of Turda (town majority Unitarian at that time) had at the beginning of the 17th century the medieval church of the neighbouring village, Bisericani (donated to the town in the year of 1602) and got many donations and privileges from the Calvinist princes of Transylvania. Around 1635 were important rehabilitation works on the abandoned and ruined Augustinian church financed by prince George Rákóczi the I., no doubt with the purpose to get a Calvinist church in the main square of the town. Newly discovered written sources offers new details about the rehabilitation works, finalized much later than it was believed, just in the second half of the 1660's. Certain details of these works – by which the ruined choir was detached from the nave by walling, forming the today's façade – had Gothicizing style. In 1726 the church get a panelled ceiling, from which is preserved just the painted ornament on the top of the walls and an inscription. The old Calvinist church from Bisericani was got by the Paulin order. After the abolition of the order by the reforms of emperor Joseph the II. in the 1780's, the church was abandoned and bought by the small Lutheran community of the town at the beginning of the 19th century. In the year of 1986 the medieval building was demolished by the authorities.

BISERICILE REFORMAȚILOR TURDENI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA: BISERICANI ȘI TURDA VECHÉ

Cuvinte-cheie: *arhitectura Transilvaniei în secolul al XVII-lea, biserica reformată, Bisericani, cetate renascentistă, goticizare, topografia Turzii, Turda Veche*

Clădirea bisericii reformate din Turda Veche a fost construită la sfârșitul secolului al XIV-lea pentru călugării ordinului augustinian, care au părăsit orașul în urma Reformei, după anul 1553. La sud de biserică abandonată s-a construit o cetate renascentistă cu două turnuri sudice de colț (1678–79) și un turn de poartă pe latura vestică (1616), latura nordică a fortificației fiind chiar clădirea de cult. Astăzi din cetatea de plan trapezoidal se păstrează doar turnul de sud-vest și mici porțiuni din zidurile adiacente. Comunitatea reformată din Turda (oraș cu o populație majoritar unitariană în această perioadă) la începutul secolului al XVII-lea deținea biserica medievală a unei localități alipite orașului în 1602, Bisericani (Egyházfalva) și obținea numeroase donații și privilegii de la principii reformați ai Transilvaniei. În jurul anului 1635 au avut loc cu sprijinul principelui Gheorghe Rákóczi I. lucrări importante la biserica abandonată și ruinată a augustinienilor, fără îndoială cu scopul amenajării unei clădiri de cult reformate în

piața centrală a orașului. Izvoarele scrise descoperite de noi ne oferă detalii despre reabilitarea clădirii, care s-a finalizat mult mai târziu decât se credea până acum, doar în a doua jumătate a anilor 1660. Anumite detalii ale acestor lucrări – în cursul cărora s-a detașat corul ruinat de navă prin înzidire, rezultând astfel fațada estică de astăzi – erau de stil goticizant. În anul 1726 biserica a primit un tavan casetat din care s-a păstrat doar ornamentica pictată de pe coronamentul zidului și o inscripție. Vechea biserică reformată din Bisericanî a fost preluată în 1721 de ordinul paulin. După abolirea ordinului drept consecință a reformelor iozefine din anii 1780, biserica fusese abandonată și cumpărată la începutul secolului al XIX-lea de mica comunitate evanghelică din oraș. În anul 1986 lăcașul de cult medieval a fost demolat de către autorități.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Az ótordai református templom és a csatlakozó vár 1734-es alaprajza, a vár újjáépítési javaslatával (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604) / Plan of the Calvinist (Reformed) church and the nearby castle from Turda Veche from 1734, with reconstruction proposals (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604) / Planul bisericii reformate din Turda Veche și a cetății alăturate din 1734, cu propunerile de reamenajare a cetății (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604)
2. Az ótordai vár déli tornyai 1886-ban (Orbán Balázs után) / The southern towers of the castle in 1886 (after Balázs Orbán) / Turnurile de sud ale cetății de la Turda Veche în 1886 (după Balázs Orbán)
3. Az ótordai református templom és a csatlakozó vár helyszínrajza 1886-ban (Orbán Balázs után) / Plan of the Calvinist church and the nearby castle in 1886 (after Balázs Orbán) / Planul de situație al bisericii reformate și al cetății în 1886 (după Balázs Orbán)
4. Az ótordai kastély tornya Tégglás István rajzán (1912) / The tower of the castle on a drawing by István Tégglás (1912) / Turnul cetății din Turda Veche pe desenul lui István Tégglás (1912)
5. Az ótordai kastély kaputornya Debreczeni László rajzán (1928) / The gate tower of the castle on a drawing by László Debreczeni (1928) / Turnul de poartă al cetății din Turda Veche pe desenul lui László Debreczeni (1928)
6. Az ótordai kastély déli falának maradványai a délnyugati saroktoronnyal / Remains of the castle's southern wall with the south-western corner-tower / Rămășițele zidului sudic al cetății cu turnul de colț sud-vestic
7. A lebontott egyházfalvi templom (képeslap a 20. század elejéről) / The demolished church of Bisericanî (postcard from the beginning of the 20th century) / Biserica demolată de la Bisericanî (ilustrată de la începutul secolului XX)
8. Az ótordai református templom keleti homlokzatát alkotó elfalazott hajdani diadalív / The walled triumphal arch of the Calvinist church of Turda Veche, today's eastern façade of the building / Arcul de triumf înzidit care constituie astăzi fațada de vest a bisericii reformate de la Turda Veche
9. Felirat a templom keleti falán, a padlástérben / Inscription on the eastern wall, today in the attic / Inscricție pe peretele estic al bisericii, în pod

WEISZ ATTILA

4

5

6

7

8

9